

Željko Kaluđerović*, Zorica Kaluđerović Mijartović**, Orhan Jašić***

Evolucija *dike* kod Oca tragedije

Sažetak: Autori u radu razmatraju *dike* kao centralni termin Eshilove *Orestije*, smatrajući da je u ovoj trilogiji prikazan, u rudimentarnoj formi, gotovo celokupan evolutivni put helenskog razumevanja pravde. Pravilnost i ritam te evolucije moguće je pratiti počevši od pojavljivanja običajnosne pravde u *Agamemnonu* i *Pokajnicama*, gde se ona manifestuje posredstvom principa *lex talionis*. U *Pokajnicama* i *Eumenidama* pokazuje se, međutim, da postoji i drugačije shvatanje pravde. Presuda odnosno pravda donosi se kroz saradnju bogova i ljudi, i to nakon suđenja pred Areopagom. Eshil ne oduzima pravdi u potpunosti božansku legitimaciju, ali se ona ipak uspostavlja glasanjem porotnika nakon iznošenja argumenata obe strane, što ukazuje na elemente zakonskog vida pravde. Uopšte, zaključak je autora, čitava atmosfera u *Pokajnicama*, a osobito u *Eumenidama*, u kojima se naglašava lično donošenje odluka i rezonovanje, upućuje na skoro isticanje principa ljudske subjektivnosti, koji će sledstveno poroditi i tzv. individualnu pravdu.

Cljučne reči: Eshil, *Orestija*, *Agamemnon*, *Pokajnice*, *Eumenide*, tragedija, pravda, shvatanje, evolucija

Eshilova *Orestija* (Ὀρέστεια) predstavlja jedno od najviše i najčešće komentarsanih književnih dela klasične Grčke.¹ Interpretativni naponi komentatora

* Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, Odsek za filozofiju, dr Zorana Đinđića 2, 21000 Novi Sad, Srbija, zeljko.kaludjerovic@ff.uns.ac.rs

** Nacionalni i kapodistrijski univerzitet u Atini, Filozofski fakultet, Odsek za filozofiju, University Campus, 15703 Zografos, Atina, Grčka, zmijartovic@philosophy.uoa.gr

*** Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet, Tuzla, Odsjek za filozofiju i sociologiju, Dr. Tihomila Markovića 1, 75000 Tuzla, Bosna i Hercegovina, orhanjasic@yahoo.com

¹ Delovi ovog rada objavljeni su u prethodnom periodu u nekoliko kraćih ili dužih obrada i interpretacija. Još jedno promišljanje *dike* kod Eshila uzrokovalo je određene izmene, sadržinskog i stilskog karaktera, koje su provedene u redigovanoj verziji članka koji je pred čitaocima. Izmene su vršene radi sažimanja teksta, rasterećenja od povremenih digresija i neophodnih preciziranja uzrokovanih naknadnim uvidima autora, zbog dostupne dodatne literature i sopstvenih prevodilačkih rešenja bitnih filozofskih termina i pojmova, kao i poradi preglednijeg i tečnijeg izlaganja.

poslednjih godina usmereni su na različite kontroverze u samoj trilogiji, poput Agamemnonove krivice ili, generalno gledano, relacije slobode i nužnosti.² Pored fundamentalnih dilema koje se uočavaju prilikom kritičkog prosuđivanja *Orestije*, postoji i relativna jednodušnost stavova oko određenih suštastvenih pitanja. Saglasnost se prevashodno manifestuje oko ključnih tema, kao što su razumevanje pravde i razrešenje konflikta koji se razvijao u prva dva dela posredstvom poznatog suđenja koje zaključuje trilogiju, što je po mnogima i bila dramatska intencija „oca tragedije“.³

—

Sadržina prva dva dela *Orestije*, *Agamemnona* (Αγαμέμνων) i *Pokajnica* (Χοηφόροι), izlaže se uz pomoć hora, kao perpetuirajući niz počinjenih ogrešenja o običajnosni poredak i odgovarajućih kazni. Inicijalni momenat predstavlja otmičica Helene, sledi žrtvovanje⁴ Ifigenije, zatim razaranje Troje, ubistvo Agamemnona i, na koncu, Klitemnestre i Egista. Konvergirajuća linija teških činova otkriva se u sceni sa proročicom Kasandrom, iz koje se može dosta saznati o mučnoj atmosferi koja okružuje Agamemnonovu kuću, i o svemu onome što je Egista nagnalo da se sveti zajedno sa Klitemnestrom. *Dike*⁵ se permanentno doziva u trenucima kada se kažnjavanje zahteva i određuje (Ag.383, 911, 1432; Cho.646). Sam Agamemnon kaže (Ag.813-817):

² O predstavljanju, razumevanju i poimanju slobode i nužnosti uporediti: Perović, M. A. (2013). *Filozofija morala*. Novi Sad: Cenzura, 211-251.

³ Tradicija pesnika Tespida pominje kao „oca tragedije“, ali Đurić piše da to što je on stvorio još uvek nije bila „prava tragedija nego je nosilo više satirski karakter“. Onaj koji je „nesumnjivo prvi umeo da tragičku radnju umetnički veže za neki moralno-religiozni ili socijalno-politički problem i da joj dade postojan oblik bio je E s h i l“. Đurić, M. N. (1996). *Istorija helenske književnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 243, 268.

⁴ Vernan (J.-P. Vernant) i Vidal-Naquet (P. Vidal-Naquet) beleže da je prinošenje žrtve jedna od dve teme, druga je lov, koje se provlače kroz celu Eshilovu trilogiju. Vernan, Ž.-P., Vidal-Naquet, P. (1993). *Mit i tragedija u antičkoj Grčkoj I*. Sremski Karlovci · Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 164.

⁵ Smatra se da ime *Dike* (*di-ke*) potiče od njenog oca Zeusa (*di-os*), što je verovatno Hesiodova analogija (videti, na primer, *Poslovi i dani* (ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΗΜΕΡΑΙ) (stih 256), a pojavljuje se kod Eshila u *Sedmorici protiv Tebe* (Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας) (662) i u *Pokajnicama* (947-948): „I divova (Διὸς, prim. aut.) stiže ćerka prava – s pravom pravdom (Δίκαι, prim. aut.) smrtnici je zovu“. Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Drugi deo *Orestije: Pokajnice*. Beograd: Srpska književna zadruga, 530-531. Prev. M. N. Đurić. Original Χοηφόροι preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm>.

U sporu sami bozi behu sudije.
Tu jezik ne presudi. Kamen po kamen
u urnu pade krvavu i Troji slom
i vojsci njenoj propast hladno nameni,
a praznom sudu samo Nada stizaše.⁶

δίκαας γὰρ οὐκ ἀπὸ γλώσσης θεοὶ
κλύοντες ἀνδροθνήτας Ἴλιοφθόρους
εἰς αἵματηρὸν τεύχος οὐ διχορρόπως
ψήφους ἔθεντο· τῷ δ' ἐναντίῳ κύτει
ἐλπὶς προσήει χειρὸς οὐ πληρουμένω.

Nešto ranije, glasnik Taltibije govori (Ag.532-537):

Ni Parid se ni Troja, njegov sukrivac,
razmetat neće da ne okajaše sve.
Zbog otmice i krađe sud se nad njim izvrši,
izmače mu se lov, - on kuću očinsku
i celu zemlju zatre, sruši u propast.
Greh Prijamovi dvostruko isplatiše.⁷

Πάρις γὰρ οὔτε συντελής πόλις
ἐξεύχεται τὸ δρᾶμα τοῦ πάθους πλέον.
ὀφλῶν γὰρ ἀρπαγῆς τε καὶ κλοπῆς δίκη
τοῦ ῥυσίου θ' ἤμαρτε καὶ πανώλεθρον
αὐτόχθονον πατρῶον ἔθρισεν δόμον.
διπλᾷ δ' ἔτεισαν Πριαμίδαι θάμάρτια.

*Dike*⁸ predstavlja svojevrsnu odmazdu, koja pogađa ne samo počinioca, već i čitav njegov grad. Ona je, takođe, i ekspeditivna pravda jer kažnjavanje sledi neposredno nakon učinjenog dela. Običajnosna pravda je kod Eshila standardno manifestovana posredstvom, u ranijim radovima autora apostrofiranog, principa *talion*.⁹ O tome

⁶ Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Prvi deo *Orestije: Agamemnon*. Beograd: Srpska književna zadruga, 436. Prev. M. N. Đurić. Original *Ἀγαμέμνων* preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm>. Glavna tema *Agamemnona* pitanje je gde se nalazi pravda (525, 773, 808, 911, 913, 1406, 1432, 1535, 1546, 1577, 1604, 1611, 1615, 1660). *Dike* se u *Agamemnonu* u različitim varijacijama (*dike*, *dikaio*s, *adikos*, *dikazo*, *dikaio*, *dikastes*, *anti-dikos*, *pro-dikos*, *sun-dikos*, *en-dikos*, *euthu-dikes*, *dike-phoros*) pojavljuje ukupno trideset šest puta.

⁷ Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Prvi deo *Orestije: Agamemnon*. Beograd: Srpska književna zadruga, 424. Prev. M. N. Đurić. Original *Ἀγαμέμνων* preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm>. „Dvostruko“ plaćanje poznata je forma kazne, premda u konkretnom slučaju ona označava totalno uništenje grada. Analogija je vidljiva i u *Eumenidama* (Ἐυμένιδες) (316-320), gde se jednako govori o žestokoj kazni za one koji greše, odnosno o „krojenje pravde“ (εὐθουδίκαιοι).

⁸ O imenici ženskog roda *δίκη* (grč. *pravda*) i raznorodnim modalitetima njenog prenosa na naš jezik konsultovati: Kaluderović, Ž. (2015). *Dike* i *dikaio*syne. Skopje: Magnasken, 31-32.

⁹ *Lex talionis* (lat. *zakon odmazde*), neretko se tumači kao retribucija odnosno osveta ili, drugačije shvaćeno, kao pronalaženje ekvivalenta kazne tj. proporcionalno vraćanje učinjene nepravde. Vide ti: Kaluderović, Ž., Jašić, O., Kaluderović Mijartović Z. (2022). *Dike* atinskog mudraca i zakonodavca. *Gradovrh*. XVIII(18), 112-113.

izveštavaju Ag.1563-1564 i Cho.313-314, a u poslednje pomenutim *Pokajnicama* doslovno piše: „Za ubistvo ubistvom uzvрати! Ko uradi krivo, neka pati! Reč prastara tako naređuje“ (ἀντί δὲ πληγῆς φονίας φονίαν πληγὴν τινέτω. δράσαντι παθεῖν, τριγέρων μῦθος τάδε φωνεῖ).¹⁰

Prvi nagoveštaj da postoji i drugačije razumevanje pravde u *Orestiji* pojavljuje se u *Pokajnicama* 120, kada Elektra postavlja pitanje u trenutku dok joj horovođa daje instrukcije kako da moli:

Ko sudija, da kažem, ili osvjetnik?¹¹ || πότερα δικαστὴν ἢ δικηφόρον λέγεις;

Kada se u *Eumenidama* prvi put pojavi reč *δικαστής* (grč. sudija), ona će imati identične implikacije kao u *Pokajnicama* (*Eum.* 81-83):

I onde za to naći ćemo sudije
i reči utešne i blage meleme,
i sasvim ćeš se muka tih oprostiti.¹² || κάκεῖ δικαστὰς τῶνδε καὶ θελκτηρίους
μύθους ἔχοντες μηχανὰς εὐρήσομεν,
ὥστ' ἐς τὸ πᾶν σε τῶνδ' ἀπαλλάξαι πόνων·

Odgovori koji slede na Elektrino pitanje („Iskaži prosto: krvlju krv da osveti“ (ἄπλῶς τι φράζουσ', ὅστις ἀνταποκτενεῖ) (*Cho.* 121), „Zar ne znaš: dušmaninu zlo se vraća zlom?“¹³ (πῶς δ' οὐ τὸν ἐχθρὸν ἀνταμείβεσθαι κακοῖς) (*Cho.* 123), jasno

¹⁰ Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Drugi deo *Orestije: Pokajnice*. Beograd: Srpska književna zadruga, 496. Prev. M. N. Đurić. Original Χοηφόροι preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm>.

¹¹ Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Drugi deo *Orestije: Pokajnice*. Beograd: Srpska književna zadruga, 487. Prev. M. N. Đurić. Original Χοηφόροι preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm>. O značenju reči *δικαστής* s početka ovog stiha, konsultovati: Kaluderović, Ž., Jašić, O., Kaluderović Mijartović Z. (2024). Modaliteti *dikaiosyne* kod „oca istorije“. *Živa baština*. X(34), 28-38. Drugi termin, *dikeforos* jeste „osvetnik“, odnosno onaj koji „donosi pravdu“, jer je izraz *δικηφόρος* sastavljen od reči *δίκη* (pravda) i *φέρω* (nositi, donositi). I *Pokajnice* su posvećene problemu pravde, na koju referišu sledeća mesta: 61-65, 120, 144, 241, 244, 306-314, 330, 398, 461-462, 497, 639-645, 788, 812, 884, 935-936, 948-951, 988, 1027.

¹² Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Treći deo *Orestije: Eumenide*. Beograd: Srpska književna zadruga, 544. Prev. M. N. Đurić. Original Εομένιδες preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm>.

¹³ Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Drugi deo *Orestije: Pokajnice*. Beograd: Srpska književna zadruga, 487. Prev. M. N. Đurić. Original Χοηφόροι preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm>.

ukazuju kakvo je dominantno razumevanje pravde u *Pokajnicama*. Intrigantna je, ipak, formulacija u pitanju koja, kroz pomenutu jezičku distinkciju (δικαστής sudija) ili δικηφόρος (osvetnik), dopušta alternativu i ukazuje na duhovnu smelost Helena da načine otklon u odnosu na običajnosnu samorazumljivost događanja onog praktičkog. Helenska civilizacija je prva među starim civilizacijama koja je uspela da pro-bije kružni i „večito isti“ karakter praktičkih životnih manifestacija vlastite običajnosti. Ovo ukazuje, isto tako, na onu dublju prirodu duha koju su Heleni otkrili, naime na slobodnu refleksiju, povratnu svest o onome što se čini, odnosno na ono što je helenski čovek sebi postavio kao važeće. Pitajući sebe o načinu ispoljavanja vlastitog delanja, dakako na jedan relativno spontan način, ova povratna svest Helena postala je utemeljujuća za celinu praktičko-običajnosnog sveta.¹⁴

Rudimentarne forme samosvesti moguće je prepoznati u homerovsko-hesiodovskom trijumfu duha olimpijske nad starom htoničkom mitologijom. Svest o toj velikoj pobedi prisutna je u izgradnji svih praktičkih institucija, a kod Eshila je ponajbolje izražena u trećem delu *Orestije*. Erinije tako u *Eumenidama*¹⁵ govore Hermu: „Ti mladić u prah sruši stare bogove“¹⁶ (νέος δὲ γραΐας δαίμονας καθιππάσω) (*Eum.* 150), dodajući malo kasnije: „Tako rade mladi bozi, na Pravdin (δίκας, prim. aut.) se penju presto“¹⁷ (τοιαῦτα δρῶσιν οἱ νεώτεροι θεοί, κρατοῦντες τὸ πᾶν δίκας πλέον φονολιβῆ θρόνον) (*Eum.* 162-164). U zaključku, misleći na samog Apolona i njegovu zaštitu Oresta od principa *lex talionis*, kažu: „Štiti ljude mimo zakon (νόμον, prim. aut.) božji i vlast ruši Sudiljama starim“¹⁸ (παρὰ νόμον θεῶν βρότεια μὲν τίων, παλαιγενεῖς δὲ μοίρας φθίσας) (*Eum.* 171-172).¹⁹

¹⁴ Helenska običajnost, čiji je konkretni sadržaj sloboda duha, može se odrediti kao relativno razlikovano jedinstvo suštinskih formi življenja, gde se deo mogao posmatrati samo kao organski deo celine, a pojedinac, sa svojim svrhama, samo u skladu i harmoniji sa svrhama zajednice. Upporediti: Kaluderović, Ž. (2024). *Istorija helenske filozofije II*. Novi Sad: Akademska knjiga, 189-190.

¹⁵ *Eumenide* su, takođe, delo gde je problem pravde centralan (154, 171, 218, 221, 272, 291, 312, 413-414, 430-433, 439, 511, 525, 539, 550-554, 610, 612, 615, 619, 675, 749, 785, 815, 994).

¹⁶ Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Treći deo *Orestije: Eumenide*. Beograd: Srpska književna zadruga, 547. Prev. M. N. Đurić. Original Εὐμένιδες preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm>.

¹⁷ Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Treći deo *Orestije: Eumenide*. Beograd: Srpska književna zadruga, 548. Prev. M. N. Đurić. Original Εὐμένιδες preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm>.

¹⁸ Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Treći deo *Orestije: Eumenide*. Beograd: Srpska književna zadruga, 548. Prev. M. N. Đurić. Original Εὐμένιδες preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm>.

¹⁹ Videti i: Blumenberg, H. (2017). *Rad na mitu*. Zagreb: Sandorf & Mizantrop, 486; Niče, F. (1998). *Rođenje tragedije ili helensvo i pesimizam* (u: *Spisi o grčkoj književnosti i filozofiji*). Sremski Karlovci · Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 120.

Po Hegelovom (G. W. F. Hegel) tumačenju helenskog odnosa prema sudbini, nesumnjivo je da se konkretizacija apstrakcije apsolutne nužnosti događa u helenskoj tragediji.²⁰ U njoj će predstava sudbine evoluirati od apstrakcije u „sadržinsku meru mudrosti“, odnosno u najveće moguće osvedočenje same običajnosti razvijene iz prve svesti o slobodi. Sudbina se pojavljuje uvučena u običajnosni krug života, a kod Eshila, te posebno kod Sofokla, ona postaje lik i legitimacija običajnosne pravde.²¹

Novi tip rezonovanja naslućuje se u delu gde Atina ispituje Erinije i Oresta pre suđenja. Atina odbija tradicionalnu ideju pravde koja se sastoji u jednostavnom zakli-
njanju suprotstavljenih strana, jer želi da čuje i argumente druge strane. Po čemu se dva koncepta pravde suštastveno razlikuju vidi se i kada Atina horovodi govori: „Ti voliš pravo (δίκαιος, prim. aut.) imati no krojiti“²² (κλύειν δίκαιος μᾶλλον ἢ πράξειαι θέλεις) (*Eum.*430), dodajući da ne priliči da uz pomoć zakletve nepravda pobedi.

Transformacija shvatanja pravde uočava se i u Atininoj nameri da odredi „sud porotni za palu krv“²³ (φόνων δικαστὰς ὀρκίους αἰρουμένην) (*Eum.*483). Pravda će se ogledati u moći razložnosti „najboljih“ a ne u samorazumljivoj predstavi starih, što naslućuju i Erinije govoreći da će u slučaju pobede Oresta (*Eum.*490-493):

²⁰ Nesumnjivo najprominentnija definicija tragedije ona je Aristotelova iz VI glave njegove *Poetike* (Περὶ ποιητικῆς) (1449b24-28): „Tragedija je, prema tome, oponašanje ozbiljne i cjelovite radnje primjerene veličine ukrašenim govorom, i to svakom od vrsta ukrašavanja napose u odgovarajućim dijelovima tragedije; oponašanje se vrši ljudskim djelanjem a ne naracijom i ono sažaljenjem i strahom postiže očišćenje takvih osjećaja“ (Ἔστιν οὖν τραγωδία μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας μέγεθος ἔχουσης, ἡδυσμένῳ λόγῳ χωρὶς ἐκάστῳ τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις, δρώντων καὶ οὐ δι' ἀπαγγελίας, δι' ἐλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιοῦτων παθημάτων κάθαρσιν). Aristotel. (1983). *O pjesničkom umijeću*. Zagreb: August Cesarec, 18. Prev. Z. Dukat. Original Περὶ ποιητικῆς preuzet je iz: *Aristotelis Opera*, ex. rec. Immanuelis Bekkeri (1831-1870). ed. Academia Regia Borussica, vol. 2. Libr. deperd. frag., Berlin. Novo izdanje je pripremio O. Gigon (1970-1987). Berlin. Sama imenica ženskog roda τραγωδία prevodi se kao „jarčeva pesma“ (dolazi od imenice muškog roda τράγος (jarac) i imenice ženskog roda ᾠδή (ἁοιδή) (pesma, pevanje, priča), moguće i zato što su prilikom obreda posvećenih Dionisu prvi izvođači bili ogrnuti jarčevom kožom. Naravno, τραγωδία je i „tragedija“, „ozbiljna drama“, „uzvišena pesma“, „tragičan događaj“, „tužna zgod“.

²¹ O sudbini, a u relaciji sa radnjom tragedije, uporediti: Burkhart, J. (1992). *Povest grčke kulture III*. Sremski Karlovci · Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 183 i dalje.

²² Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Treći deo *Orestije: Eumenide*. Beograd: Srpska književna zadruga, 561. Prev. M. N. Đurić. Original Εὐμένιδες preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm>.

²³ Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Treći deo *Orestije: Eumenide*. Beograd: Srpska književna zadruga, 564. Prev. M. N. Đurić. Original Εὐμένιδες preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm>.

Zakoni će sada novi
oboriti staro pravo,
pobedi li stvar i delo
te ubice materine.²⁴

νῦν καταστροφαι νέων
θεσμίων, εἰ κρατή-
σει δίκαι <τε> καὶ βλάβαι
τοῦδε ματροκτόνου.

Ono što je po Hegelu bit tragičkog, menjanje prostog toka nužnosti, manifestuje se i u Eshilovoj trilogiji u sučeljavanju običajnosnih načela, konkretno božanskih zakona i ljudskih zakona.²⁵ Stari bogovi pojavljuju se kao zastupnici porodičnih odnosa koji se primarno zasnivaju na elementu prirodnosti, čime oni stoje u suprotnosti sa pravom i zakonima zajednice.²⁶ *Eumenide*, drugačije rečeno, predstavljaju pozornicu

²⁴ Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Treći deo *Orestije: Eumenide*. Beograd: Srpska književna zadruga, 564. Prev. M. N. Đurić. Original Εὐμένιδες preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm>. Nešto kasnije dodaje se i da će se srušiti „kuća pravde“ (δόμος δίκας, *Eum.* 516). Ni Apolon u *Eumenidama* nije više ono što je bio u *Pokajnicama*, tvorac strašnog i pro-ročkog poziva na ubistvo. On je prisutan kao podržavalac, čija uloga je znatno drugačija, s obzirom da je u optužbi za ubistvo Orestov svedok, sukrivac i branilac. Stoga je jasna njegova nenametljivost u scenama suđenja, u kojima stoji pored ili iza Oresta, ne izdižući se više iznad njega. Poslednji deo *Orestije* ukazuje da jednom stečeno helensko iskustvo relativizacije moćnih božanskih sila, kao potonjeg legitimacijskog i regulacijskog temelja ljudskog delanja, omogućuje i sve naknadne mene njihove duhovne i stvarne povesti. Kod Eshila se, naime, u prelazu sa prvog na drugi i posebno treći deo *Orestije*, jasno pokazuje evolucija helenskog doživljaja sveta, koja ujedno predstavlja i evoluciju smisla i imanentnih modusa helenske običajnosti.

²⁵ Primer konfrontiranja običajnosnih načela može se zapaziti i u Sofoklovoj *Antigoni* (Ἀντιγόνη), gde se sučeljavaju moć božanskog prava Antigone i moć ljudskog prava Kreonta. Hegel je apsolutni obrazac tragedije pronašao u *Antigoni*, smatrajući da je u njoj sve dosledno izvedeno: sučeljavanje zakona *polisa* sa jedne strane i ljubavi unutar porodice i dužnosti sestre prema bratu, sa druge strane. *Pathos* žene, Antigone, jeste porodični interes, a *pathos* čoveka, Kreonta, čini dobrobit zajednice. Glavna suprotnost koju Sofokle obrađuje je, po nemačkom filozofu, suprotnost između države kao otelovljenja moralnog života u njegovoj duhovnoj opštosti i porodice kao otelovljenja prirodne moralnosti.

²⁶ Pominjanje relacije pa i sukoba prava „krvi“, tj. porodice i prava zajednice (*polisa*), može se prikazati na primerima iz *Pokajnica* i *Eumenida*. U *Cho.* 987-989 Orest priziva Helija: „*Na sudu nek mi svedok jednom bude on, da majku s punim pravom* (ἐνδίκως, prim. aut.) *smrću kaznih ja!*“ (ὡς ἂν παρῆ μοι μάρτυς ἐν δίκῃ ποτέ, ὡς τόνδ' ἐγὼ μετῆλθον ἐνδίκως μόρον τὸν μητρόος). Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Drugi deo *Orestije: Pokajnice*. Beograd: Srpska književna zadruga, 533. Prev. M. N. Đurić. Original Χοηφόροι preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm>. Grčko ἐνδίκως može da se prevede „s pravom“, ali *endikos* je i „pravedno“, „po zasluži“, „osnovano“.

A potom dodaje (*Cho.* 989-990): „*O Egistovoj smrti nije ovde reč, tog sramotnjaka stiže smrt po zakonu* (Αἰγίσθου γὰρ οὐ λέγω μόρον· ἔχει γὰρ αἰσχυντήρος, ὡς νόμος, δίκην). Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Drugi deo *Orestije: Pokajnice*. Beograd: Srpska književna zadruga, 533. Prev. M. N. Đurić. Original Χοηφόροι preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm>. Ovaj pasus može se i nešto drugačije prevesti, s obzirom da grčko μόρον, odnosno

na kojoj Eumenide zastupaju pravo „krvi“ porodice, odnosno iskonsku vezu između sina i majke, koju je Orest ubistvom Klitemnestre raskinuo. Eumenide goneći Oresta ističu pravo „prirodne moralnosti“, koja se „već u krvi čulno zasniva i oseća“,²⁷ i suštinski brane tradicionalno shvatanje pravde.

Nasuprot ovog prava, nastavljajući interpretativnu shemu, novi bog Apolon stavlja supruga i „kralja“ Agamemnona koji je u svom dubljem pravu povređen. Braneći muža i gospodara Apolon brani pravo zajednice to jest *polis*a (grada-države),²⁸ i sa razlogom odvrća Eumenidama da zločin Klitemnestre nije bio osvećen tada bi on zaista „spoj sveti“ kojim Zevs i Hera vežu brak smatrao nečasnim i ništavnim (*Eum.*213-216). U *Eumenidama* (217-218) Apolon još kaže:

Ta ljubav suđena i Pravdom šticeana
U braku važi više nego zakletva.²⁹

εὐνή γὰρ ἀνδρῖ καὶ γυναικὶ μόρσιμος
ὄρκου ἅτι μείζων τῆ δίκῃ φρουρουμένη.

Veza između muškarca i žene nije brak koji proizilazi samo iz čisto prirodne ljubavi, iz krvnog i prirodnog srodstva, već svoje ishodište ima i u svesnoj naklonosti, te zbog toga pripada slobodnoj moralnosti samosvesne volje. Na Hegelovom tragu može se reći da pojam i znanje o supstancijalnosti bračnog života jesu nešto poznije i dublje nego što je prirodna veza između sina i majke, i da sačinjavaju početak države kao realizacije slobodnog i mirnog htenja. Ovo pokazuje da momenti ljudske subjektivnosti³⁰ izranjaju na videlo u *Eumenidama*, dovodeći u pitanje do tada važeću i neupitnu običajnosnu ravnotežu prirodnog i duhovnog elementa helenskog života.

imenica *μόρος* iz izvornika, osim „smrti“, znači i „usud“, „suđenje“, pa i „smrtna sudbina“. Pošto u stihu 990 stoji i jedno *δίκην*, celina može glasiti (prev. Ž. Kaluđerović): „*Jer ovde nije reč o Egistovoj sudbini, pošto tog sramotnjaka stiže pravda (ili kazna) po zakonu*“.

²⁷ Hegel, G. V. F. (1975). *Estetika II*. Beograd: BIGZ, 167. Prev. V. Đaković.

²⁸ Euben (J. P. Euben) smatra da je tragedija bila osobena politička institucija, i da su njen oblik i sadržaj (p)održavali pravdu u *polis*u. Euben, J. P. (1982). Justice and the Oresteia. *The American Political Science Review*. 76(1), 22-33.

Mekleod (C. W. Macleod), pak, daje vlastito pojašnjenje „političkog“ u *Orestiji*, tvrdeći da se ono treba razumeti kao staranje o ljudskim bićima kao delu zajednice. Macleod, C. W. (1982). Politics and the *Oresteia*. *The Journal of Hellenic Studies*. 102, 124-144.

²⁹ Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Treći deo *Orestije: Eumenide*. Beograd: Srpska književna zadruga, 551. Prev. M. N. Đurić. Original Εὐμένιδες preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm>.

³⁰ Konsultovati: Mantzanas, M (2020). The Concept of Moral Conscience in Ancient Greek Philosophy. *Conatus – Journal of Philosophy*. 5(2), 65-86.

Da Atina radikalno drugačije razume pravdu uočava se u trenutku kada poziva građane i sudije da saslušaju njen zakon za sva vremena, da se pravda baš sastoji u njenom donošenju pred Areopagom.³¹ Navodi se da, iako je boginja, njoj samoj ne priliči da isključivo ona bude sudija. Mora postojati saradnja i koordinacija između bogova i ljudi,³² pošto ljudi nisu više puki instrumenti božanske ljutnje. Rezultat je presuda koja se donosi nakon suđenja, nasuprot momentalne destrukcije koja se uočava kod običajnog modela pravde iz prethodna dva dela trilogije. Ovakvo razumevanje tzv. zakonske pravde zahteva prosuđivanje pre nego ritmički ciklus osvete tzv. kosmičke pravde obeležen u *Agamemnonu* i *Pokajnicama*, koji je, pokazalo se, ugrožavao egzistenciju domaćinstva i države. Prosuđivanje je stvar balansa i proporcije, dokazivanja i promišljanja, jednostavno rečeno reflektovanja stvari.

Bez obzira da li je reč o „dvostrukom“ plaćanju kazne Troje, o identičnoj kompenzaciji kod *taliona* po principu „oko za oko, zub za zub“, o glasanju o Orestovoj krivici u slučaju Areopaga, ili je u pitanju njena božanska ili ljudska dimenzija, pravda jeste neka vrsta ekvivalencije koja kada je narušena mora biti ponovo uspostavljena. *Dike* kod Eshila pokazuje i svoju drugu karakteristiku, korelativnost, pošto se stalno pominju dve strane koje su u sporu i njihova suodnosnost.

Paralelizam koji Eshil provodi između pojedinca i grada način je mišljenja koji je srodan znamenitom viđenju i poređenju utemeljitelja Akademije u njegovoj *Državi* (ΠΟΛΙΤΕΙΑ (ἢ περὶ δικαίου, πολιτικός)).³³ Kao što filozof Platon koristi koncept

³¹ O modalitetima funkcionisanja „Aresovog brežuljka ili brda“ pisano je na samom kraju pominjanog teksta o Solonomovom shvatanju pravde. Kaluđerović, Ž., Jašić, O., Kaluđerović Mijartović Z. (2022). *Dike* atinskog mudraca i zakonodavca. *Gradovrh*. XVIII(18), 113. Videti i: Dukat, Z. (1996). *Grčka tragedija*. Zagreb: DEMETRA, 180.

³² Primer saradnje boginje i ljudi ispoljava se u trenutku kada Atina glasa zajedno sa ostalim porotnicima. Vilamovic (Wilamowitz-Moellendorf, U. v. (1914). *Aischylos-Interpretationen*. Berlin: Weidmann, (n. 24) 183-185), je čvrsto na stanovištu da je na delu tzv. *calculus Minervae*, te da Atinin glas nije bio odlučujući pri glasanju, već da je on tvorio izjednačenost glasova.

³³ Kaufman (W. Kaufmann), čak, kaže da je korak koji je Eshil načinio od Homerovog sveta prema oblasti platonovskog dijaloga daleko veći nego naredni korak koji je u istom pravcu načinio Euripid. Razlog je što je: „*Eshilovo zanimanje filozofski čistije od Euripidovog... Ni jedna euripidovska tragedija kao celina nije toliko bliska Platonu kao Orestija u celini, ili Eumenide posebno*“. Kaufman, V. (1989). *Tragedija i filozofija*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 149-150. Prev. J. Stakić. Eshil se u *Državi*, usput rečeno, citira osam puta, a još po jednom u *Eutidemu* (ΕΥΘΥΔΗΜΟΣ (ἢ ἐριστικός · ἀνατρεπτικός), *Gozbi* (ΣΥΜΠΟΣΙΟΝ (ἢ περὶ ἔρωτος · ἠθικός) i *Fedonu* (ΦΑΙΔΩΝ (ἢ περὶ ψυχῆς).

grada da bi izrazio i bolje pokazao pojam pravednosti „na velikom“,³⁴ slično čini i dramatičar Eshil posredstvom Areopaga. Tako osnovani sud postaje supstitut za običajnosni *lex talionis*, uspostavljajući drugačije shvatanje pravde koja ima više izraženu „legalnu“ konotaciju i koja implicira aktivniju participaciju građana u njenoj implementaciji.

Ponekad se čini da Eshil posredstvom Areopaga želi da ontološki status pravde svede na prostu konvenciju i isključivo ljudsku stvar, gde će jedino merodavna biti razložnost i *koine doxa*,³⁵ što je svojevrstan protagorovski zahtev koji nije bio potvrđen ni kod Protagorinih neposrednih sledbenika. On, ipak, još uvek nema misaone smelosti da pravdi potpuno oduzme božansku legitimaciju. Eshil zahteva dodatno utemeljenje *dike*, koje će pronaći u Erinijama. Srde koje su na kraju trilogije transformisane u Milosnice ostaju u gradu u funkciji zaštitnika, odnosno kao što Areopag postaje zaštitnik pravde među ljudima, Erinije dobijaju ekvivalentnu ulogu na božanskom nivou. Ovo znači da božanska pravda, koja i dalje kažnjava silovito, osobito prestupe očeva na njihovoj deci,³⁶ nije pobeđena i eliminisana. Erinije, uostalom, ostaju u gradu da je u izvesnom smislu nameću, premda one same to ne zahtevaju već to čini Atina. One, istine radi, nisu više hladne osvetnice koje samo vode računa o pravima srodnika, već sfera njihove kompetencije postaje ljudska zajednica kao celina.³⁷ Ono što gube odričući se svoje žestine i pretnje je borbeni i osvetnički karakter, koji je bio baza principa *lex talionis* i nevolja koje su stizale sa njim. Ljudska pravda zahteva nadopunu i božansku superviziju, pa Atina poručuje (*Eum.* 992-995):

³⁴ Konsultovati: Kaluđerović, Ž. (2016). Platonovo utemeljenje filozofije politike. Zbornik: 2.400 години од основањето на Платоновата Академија. уређ. одбор В. Георгиева ... [и др.]. Скопје: Филозофски факултет, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје, 119-139.

³⁵ O onome što se „zajednički misli“ (*κοινή δόξα*), odnosno o dogovornom karakteru *dike* i *nomosa* kod Protagore, uporediti: Kaluđerović, Ž. (2016). Pretpostavke nastanka morala. *Bošnjačka pismohrana* (Zbornik radova Simpozija “Gdje je nestao – moral”). 15(42-43). Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 135-147.

³⁶ Kažnjavanje potomaka ljudi koji su učinili nešto loše generalno jeste karakteristika božanske pravde, koja se, po Herodotu (*Istorija* (Ἱστορίαι), VII,137.1-2), u ovom elementu nalazi nasuprot ljudske pravde. Đurić piše da je jedna od najpoznatijih činjenica kod Eshila: „*nasledstvo teomahijske krivice predaka: nju otkajavaju i potomci*“. Đurić, M. N. (1990). *Istorija helenske etike*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 80.

³⁷ Obe ove uloge mogu se pronaći u *Eumenidama*, pa i ranije u *Orestiji* (*Ag.* 1190, *Eum.* 210-212; *Ag.* 59, *Eum.* 269-275).

Odanima budete l' odani
i svagda ih silno poštovali,
vazda će vam država i zemlja
sjati slavom pravde i poštenja.³⁸

τάσδε γὰρ εὐφρονας εὐφρονες αἰεὶ
μέγα τιμῶντες καὶ γῆν καὶ πόλιν
ὀρθοδίκαιον
πρέψετε πάντως διάγοντες.

Izveštaj šta će sve Eumenide doneti gradu dugačak je i kompleksan. Uglavnom, prednosti su razvrstane u dve grupe, one na socijalnom i one na materijalnom planu. Ako se Eumenide budu molile protiv nesloge a za prosperitet njihova molitva će promeniti smer narušavanja ekvilibrijuma u prirodi, koji se pominje u *Agamemnonu* i *Pokajnicama*. Ovo nije tako čudno u jeziku i kulturi u kojoj je δίκη označavala i poradak celokupnog *kosmosa*.³⁹ Na kraju same trilogije u *Eumenidama* ovo narušavanje se koriguje i stabilizuje. Bakljada nagoveštava epohu napretka, a Eumenide se mole za različite biljke, životinje i mlade žene, i njihov dobar i uspešan razvoj. Sve dobrobiti u prirodi i prosperitet ljudskog roda idu zajedno sa utelovljenjem i etabliranjem δίκη.

Uostalom, *dike* se razumeva na sličan način, u smislu da donosi obilje i plodnost, kod Hesioda (*Poslovi i dani*, 225-237) i Homera (*Odiseja* (Ὀδύσσεια), XIX, 109-114). Premda postoje i razlike, u prethodnim slučajevima pravedno prosuđivanje vladara je ono koje donosi prosperitet, dok kod Eshila to čini respekt prema institucijama, pre svega sudu, i uvažavanje bogova.⁴⁰ Sve ovo samo potvrđuje Eshilov pokušaj usaglašavanja do tada neupitnog ontološkog primata kosmičke pravde sa jedne strane i sve snažnijeg manifestovanja zakonske pravde, sa druge strane. I ne samo to, naglasak na ličnoj odluci i praktičkoj razboritosti u *Pokajnicama*, a osobito u *Eumenidama*, udariće temelje kasnijoj tzv. individualnoj pravdi. Njeni prvi znaci pojavili su se kod Hesioda⁴¹, a puna afirmacija uslediće u sofističkoj epohi.⁴²

³⁸ Eshil. (1994). *Grčke tragedije*. Prva knjiga. Treći deo *Orestije: Eumenide*. Beograd: Srpska književna zadruga, 587. Prev. M. N. Đurić. Original Εὐμένιδες preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm>.

³⁹ O ovoj temi pišu i Lojd Džons (Lloyd-Jones, H. (1971). *The Justice of Zeus*. Berkeley/London: University of California Press, Index s.v. 'Dikē') i Frenkel (Fränkel, H. (1960). *Wege und Formen frühgriechischen Denkens*. München: Beck, 162-173).

⁴⁰ O ovome izveštava Solmsen (Solmsen, F. (1949). *Hesiod and Aeschylus*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 215). Perikle veliča atinsku demokratiju zbog njenog straha od pisanih i nepisanih zakona, baš kao što i Eshil pominje strah od Areopaga i Erinija. Videti: Tukidid. (1991). *Peloponeski rat*. Beograd: Dereta, 105, II,37. O strahu (φόβος) kao motivu kod Eshila uporediti: Snel, B. (2014). *Otkrivanje duha u grčkoj filozofiji i književnosti*. Loznica: Karpos, 126.

⁴¹ Konsultovati: Kaluderović, Ž. (2020). Uobličavanje ideje pravde u „poemi o pravdi“. *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*. XCII(4), 727-741.

⁴² Videti: Kaluderović, Ž. (2015). *Dike i dikaiosyne*. Skopje: Magnasken, 192-203.

Pravda ustanovljena u *Eumenidama* na „legalan“ način i u refleksivnom duhu u dobroj meri dokida i nadilazi *lex talionis* običajnosne epohe, koji više ne može neupitno važiti kao opšteprihvatljivi i samorazumljivi princip pravednog regulisanja međuljudskih, i ne samo međuljudskih, odnosa. Zato je i moguća, ranije teško zamisliva, situacija da se za neko ubistvo kaže da je učinjeno *εὐδίκαιον* (s pravom) i da posledica bude još neverovatnija stvar, naime oslobađanje ubice, dakle baš ono što se desilo Orestu prilikom njegovog suđenja pred Areopagom. Eshil naglašava nešto što je implicitno bilo sadržano u atičkom „krivičnom zakonu“, što sprečava beskonačnu seriju odmazdi i zabranjuje puku osvetu nad ubicom (Demosten, XXIII 39). Ovakvo shvatanje uistinu predstavlja dobru osnovu za potonja poimanja zakona⁴³ i pravde, od koje su, kao što kaže Platon, „sve ljudske stvari dobile ono što je u njima lepo“⁴⁴ (*ὅ πάντα ἡμέρωκεν τὰ ἀνθρώπινα*) (*Nom.*937d-e).

—

Iz istorijsko-filozofske perspektive posmatrano, pokušaj sinhronizovanja i izmirenja dva načela, koji se desio pri kraju *Eumenida*, bio je privremenog karaktera. To je uočljivo iz samog razvoja njihovog odnosa u trilogiji, sa sve snažnijom ulogom subjektivnosti kako se delo primiče završnici, a osobito vidljivo iz radova Sofokla, te Euripida, kod koga evolucija helenskog doživljaja sveta i smisla i unutrašnjih oblika helenske običajnosti dospeva do isticanja principa ljudske subjektivnosti. Subjektivnost je potom trajno narušila običajnosni harmonični sklad, a lepo i neposredno jedinstvo nije više moglo egzistirati u svojoj prirodnoj spontanosti, već se javila potreba za višim i drugačijim jedinstvom. Običajnosni *kosmos*⁴⁵ Helade, konačno, bio je pobeđen i slomljen povratnom svešču o delanju, čemu su doprinos dali i slavni tragičari (Eshil, Sofokle, Euripid), premda će put u kome će delatno htenje ljudi biti utemeljeno na slobodnom samopostavljanju svoje osvešćenje zadobiti tek mnogo vekova kasnije, kada helenska epoha već bude minuli lik duha.

⁴³ O jednakosti pred zakonom u demokratskim *polisima* dobro govore i Tezejeve reči u Euripidovim *Pribeblicama* (Ἰκέτιδες) (433-435): „*A ima l' zakon* (νόμων, prim. aut.) *pisan gdje, tu ima svak, i bogac i bogataš, pravo* (δικήν, prim. aut.) *jednako, Te mali velikoga pravdom nadbit će*“ (γεγραμμένων δὲ τῶν νόμων ὅ τ' ἀσθενὴς ὁ πλοῦσιός τε τὴν δίκην ἴσην ἔχει, ἔστιν δ' ἐνισπεῖν τοῖσιν ἀσθενεστέροις). Eshil Sofoklo Euripid (1988). *Sabrane grčke tragedije*. Beograd: Kosmos, 356, Prev. K. Rac i N. Majnarić. Original Ἰκέτιδες preuzet je sa Internet adrese: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0121%3Acard%3D426>.

⁴⁴ Platon. (2004). *Zakoni*. Beograd: Dereta, 288. Prev. A. Vilhar. Original *Zakona* (ΝΟΜΟΙ Η ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΙ) preuzet je iz: Platon. (1977). *Gesetze* Buch VII-XII. Werke: in 8 Bd.; griech. u. dt., achter band zweiter teil, Hrsg. von G. Eigler. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 424, 937d-e.

⁴⁵ Neka od mogućih značenja imenice muškog roda κόσμος jesu i „raspored“, „uređenje“, „red“, „pravilnost“, „pravilo“, „uređeni svemir“, „svet“. *Kosmos*, osim toga, može biti prenesen na naš jezik i kao „nakit“, „ukras“, „skupoceno posude“, „odelo“.

Željko Kaluđerović*, Zorica Kaluđerović Mijartović**, Orhan Jašić***

Evolution of *Dike* in the “Father of Tragedy“

Summary: The authors in this paper analyse *dike* as the central term of Aeschylus’ *Oresteia*, being on the standing point that this trilogy, in rudiment form, represents almost the entire evolutionary path of the Hellenic understanding of justice. The regularity and rhythm of this evolution can be followed starting from the occurrence of morality-based justice in *Agamemnon* and *The Libation Bearers*, where it is manifested by the means of *lex talionis*. In *The Libation Bearers* and *The Eumenides* it is shown, however, that there are also different comprehensions of justice. The judgment i.e. justice is made through cooperation of gods and humans, following a trial in front of Areopagus. Aeschylus does not deprive justice entirely of divine legitimization, however it is still established based on the voting of jury members after both sides have presented their arguments, which indicates that there are elements of the legal form of justice. In general, the authors conclude, the overall atmosphere in *The Libation Bearers*, and particularly in *The Eumenides*, in which personal decision making and reasoning is emphasized, indicates the forthcoming pointing out of the principle of human subjectivity, which will subsequently bring about the so called individual justice.

Key words: Aeschylus, *Oresteia*, *Agamemnon*, *The Libation Bearers*, *The Eumenides*, tragedy, justice, comprehension, evolution

* University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad, Department of Philosophy, r Zoran Djindjic 2, 21000 Novi Sad, Serbia, zeljko.kaludjerovic@ff.uns.ac.rs

** National and Kapodistrian University of Athens, School of Philosophy, Department of Philosophy, University Campus, 15703 Zografos, Athens, Hellenic Republic, zmijartovic@philosophy.uoa.gr

*** University of Tuzla, Faculty of Humanities and Social Sciences, Tuzla, Department of Philosophy and Sociology, Dr Tihomil Markovic 1, 75000 Tuzla, Bosnia and Herzegovina, orhanjasic@yahoo.com

Literatura

- Aristotel. (1983). *O pjesničkom umijeću*. Zagreb: August Cesarec.
- *Aristotelis Opera*, ex. rec. Immanuelis Bekkeri (1831-1870). ed. Academia Regia Borussica, vol. 2. Libr. deperd. frag., Berlin. Novo izdanje je pripremio O. Gigon (1970-1987). Berlin.
- Blumenberg, H. (2017). *Rad na mitu*. Zagreb: Sandorf & Mizantrop.
- Burkhart, J. (1992). *Povest grčke kulture III*. Sremski Karlovci · Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Dukat, Z. (1996). *Grčka tragedija*. Zagreb: DEMETRA.
- Đurić, M. N. (1990). *Istorija helenske etike*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Đurić, M. N. (1996). *Istorija helenske književnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Eshil. (1994). *Grčke tragedije. Orestija*. Beograd: Srpska književna zadruha. Original Ὀρέστεια preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm>.
- Eshil. Sofoklo. Euripid (1988). *Sabrane grčke tragedije*. Beograd: Kosmos. Original Ἰκέτιδες preuzet je sa Internet adrese: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0121%3Acard%3D426>.
- Euben, J. P. (1982). Justice and the Oresteia. *The American Political Science Review*. 76(1), 22-33.
- Fränkel, H. (1960). *Wege und Formen frühgriechischen Denkens*. München: Beck.
- Hegel, G. V. F. (1975). *Estetika II*. Beograd: BIGZ.
- Herodot. (2009). *Istorija*. Beograd: Dereta.
- Hesiod. (1994). *Poslovi i dani*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Homer. (2002). *Odiseja*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kaluđerović, Ž. (2015). *Dike i dikaiosyne*. Skopje: Magnasken.
- Kaluđerović, Ž. (2024). *Istorija helenske filozofije II*. Novi Sad: Akademaska knjiga.
- Kaluđerović, Ž. (2016). Platonovo utemeljenje filozofije politike. Zbornik: 2.400 години од основањето на Платоновата Академија. уређ. одбор В. Георгиева ... [и др.]. Скопје: Филозофски факултет, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје, 119-139.
- Kaluđerović, Ž. (2016). Pretpostavke nastanka morala. *Bošnjačka pismohrana* (Zbornik radova Simpozija “Gdje je nestao - moral”). 15(42-43). Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 135-147.
- Kaluđerović, Ž., Jašić, O., Kaluđerović Mijartović Z. (2022). *Dike atinskog mudraca i zakonodavca. Gradovrh*. XCIII(1), 99-115.
- Kaluđerović, Ž., Jašić, O., Kaluđerović Mijartović Z. (2024). Modaliteti *dikaiosyne* kod „oca istorije“. *Živa baština*. X(34), 28-38.
- Kaluđerović, Ž. (2020). Uobličavanje ideje pravde u „poemi o pravdi“. *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*. XCII(4), 727-741.
- Kaufman, V. (1989). *Tragedija i filozofija*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Lloyd-Jones, H. (1971). *The Justice of Zeus*. Berkeley/London: University of California Press.

- Macleod, C. W. (1982). Politics and the *Oresteia*. *The Journal of Hellenic Studies*. 102, 124-144.
- Mantzanas, M (2020). The Concept of Moral Conscience in Ancient Greek Philosophy. *Conatus – Journal of Philosophy*. 5(2), 65-86.
- Niče, F. (1998). *Rodenje tragedije ili helenstvo i pesimizam* (u: *Spisi o grčkoj književnosti i filozofiji*). Sremski Karlovci · Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Perović, M. A. (2013). *Filozofija morala*. Novi Sad: Cenzura.
- Platon. (1993). *Država*. Beograd: BIGZ.
- Platon. (1987). *Eutidem* (u: *Dijalozi*). Beograd: Grafos.
- Platon. (1970). *Fedon* (u: *Dijalozi*). Beograd: Kultura.
- Platon. (1955). *Gozba* (u: *Ijon. Gozba. Fedar*). Beograd: Kultura.
- Platon. (2004). *Zakoni*. Beograd: Dereta. Original NOMOI H NOMOΘEΣIAI preuzet je iz: Platon. (1977). *Gesetze* Buch VII-XII. Werke: in 8 Bd.; griech. u. dt., achter band zweiter teil, Hrsg. von G. Eigler. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Snel, B. (2014). *Otkrivanje duha u grčkoj filozofiji i književnosti*. Loznica: Karpos.
- Solmsen, F. (1949). *Hesiod and Aeschylus*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Tukidid. (1991). *Povijest peloponeskog rata*. Beograd: Dereta.
- Vernan, Ž.-P., Vidal-Nake, P. (1993). *Mit i tragedija u antičkoj Grčkoj I*. Sremski Karlovci · Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Wilamowitz-Moellendorf, U. v. (1914). *Aischylos-Interpretationen*. Berlin: Weidmann.
- Žebeljev, S. A. (2017). *Demosten*. Beograd: Evoluta.